БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ЧОВЕКА

ВЕНЦИСЛАВ ЕВТИМОВ МУЧИНОВ

УРБАНИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ ПРЕЗ XIX ВЕК (ДО 1878 Г.)

АВТОРЕФЕРАТ

на

дисертационен труд

за присъждане на научна степен „доктор на науките“

София, 2023

Дисертационният труд се състои от увод, въведение, две основни части с общо седем глави, заключение, библиография на използваните извори и литература, и списък на съкращенията с общ обем от 285 страници.

Под ***урбанизация*** в специализираната литература се разбира процесът на нарастване на броя и големината на градовете и повишаване на ролята им във всички сфери на обществения живот. Деветнадесети век е ключов за развитието на този процес в европейските страни и САЩ, тъй като през това столетие вследствие на икономическия растеж (породен най-вече от индустриализацията и от увеличаването на производителността на селското стопанство) настъпва значително нарастване на нивата на урбанизация. Към 1800 г. едва 10,7 % от населението на Европа и Северна Америка живее в градовете с над 5 000 жители, докато към края на XIX в. делът на населението, обитаващо тези селища, вече надхвърля 30 %. На практика именно през периода от началото на XIX в. до Първата световна война се формира съвременната градска система на европейските страни и САЩ посредством разрастването на съществуващите градски центрове и появата на голям брой нови градове.

За нарастването на градското население в развитите страни важна роля изиграват предприетите през втората половина на XIX в. мерки за подобряване на санитарно-хигиенната инфраструктура на градовете (особено на големите градски центрове) посредством изграждането на съвременни системи за обществено водоснабдяване и канализация, които представляват важен елемент от благоустройството на градовете и изиграват решаваща роля за намаляването на смъртността в градските райони, особено на изключително високите нива на детската смъртност.

Интерес представлява въпросът, *доколко този процес засяга населените с българи провинции на Османската империя през XIX в. (до Освобождението на България през 1878 г.)*, тъй като доминиращата теза в ***родната историография*** е, че урбанизацията е процес, който се развива в следосвобожденската епоха и най-вече в периода след Втората световна война. До голяма степен тази констатация се дължи на факта, че за разлика от западните страни, където проучването на урбанизацията и свързаната с нея модернизация през „дългия XIX в.“ е сред приоритетните проблеми, в България тази тема все още се разглежда периферно, в отделни изследвания на български учени – не само историци, но и етнографи, географи, демографи, архитекти и др.

До средата на XX в. проучванията в тази насока се ограничават с публикуваните краеведски трудове за различни български градове от Д. Илков, С. Табаков, Н. Начов, Д. Цухлев, Ю. Трифонов, П. Цончев и др., в които частично се засяга и въпросът за

динамиката в числеността на тяхното население през Възраждането. Значим принос представляват и монографиите на Хр. Гандев „Ранно възраждане" (1939) и „Фактори на Българското възраждане" (1943), в които са очертани основните фактори, най-вече от икономическо и политическо естество, които оказват влияние върху процеса на нарастване на градското население в българските земи към края на XVIII и през първите десетилетия на XIX в.

Постепенното натрупване на изворов материал (от български, османотурски, гръцки, руски, западноевропейски и пр. произход) позволява на изследователите през втората половина на XX и началото на XXI в. да стъпят на много по-широка документална база при проучването на разглежданата проблематика. Това проличава в публикуваните през този период изследвания за историята на различни български градове и региони през Възраждането, автори на които са утвърдени учени, като Ив. Унджиев, С. Дамянов, Стр. Димитров, Ив. Батаклиев, Н. Генчев, В. Тонев, Щ. Щерионов, Ив. Русев и др. В тези проучвания темата за демографското развитие на градовете в българските земи под османска власт намира все по-значимо място. Важен принос в тази насока представлява монографията на Н. Тодоров „Балканският град" (1972), в която развитието на градовете в българските земи през XIX в. (и най-вече в Дунавския вилает през 60-те и 70-те години на века) е съпоставено със ситуацията в съседните балкански страни. На развитието на градския живот и градското стопанство в българските земи през Възраждането се спира в своите трудове и Н. Генчев. През последните години опит за по-цялостно разглеждане на проблема за урбанизацията в българските земи през Възраждането прави Щ. Щерионов – както в самостоятелна статия, така и в обобщаващия труд „Демографско развитие на българските земи през Възраждането" (2012). Някои теоретични и регионални аспекти на проблема се разглеждат и в проучванията на В. Мучинов.

Интерес с оглед настоящата тема представляват публикациите на Г. Плетньов и Т. Бакърджиева, в които се засяга политиката на османската власт за модернизация и благоустройство на градовете в Дунавския вилает по време на управлението на Мидхат паша. Приносен характер имат и проучванията на Г. Георгиева за промените в административно-териториалното деление на балканските провинции на Османската империя през XIX в., тъй като тези промени оказват пряко въздействие върху урбанизацията в българските земи под османска власт. Важно значение има и студията на

О. Събев, в която се представят и анализират новоиздирени османски документи за преобразуването на с. Самунджиево в гр. Орхание (дн. Ботевград). За изясняване на проучвания проблем допринасят и изследванията на Т. Златев, Е. Конярска, Р. Гаврилова, С. Кираджиев и др., в които се разглеждат промените, които настъпват в архитектурата на селищата и във всекидневния живот на градските жители през възрожденската епоха. От съществена роля за цялостното разкриване на политическата, социално-икономическата и епидемичната обстановка, в която протича развитието на градовете в българските земи под османска власт през XIX в., са публикациите на В. Мутафчиева, М. Тодорова, Н. Манолова-Николова, М. Тафрова, С. Кендерова, Х. Атанасов, М. Иванов и др. Проблематиката се засяга и в трудове, посветени на българската емиграция към Дунавските княжества, Сърбия и Южна Русия през Възраждането, както и на успоредно протичащата имиграция на мюсюлмани (най-вече татари и черкези) от Северното Причерноморие, Крим и Кавказ към балканските владения на Османската империя – миграционни процеси, които засягат в различна степен развитието на голяма част от градовете в проучваното пространство.

За целите на изследването (най-вече за извършването на съпоставителен анализ, както и за изясняването на някои теоретико-метологични проблеми) се използват и публикациите на К. Попов, Г. Данаилов, Г. Георгиев, А. Везенков, П. Пейковска и др., в които се анализират демографските промени в България след Освобождението, преустройството на традиционната селищна система и развитието на урбанизацията в страната през последните десетилетия на XIX и през XX в.

В ***чуждата историография*** темата за урбанизацията в населените с българи провинции на Османската империя през XIX в. е засегната в изследванията на автори като К. Карпат, М. Кийл, А. Либератос, М. Паларе и др. Освен капиталния труд на К. Карпат за населението на Османската империя през XIX и началото на XX в., интерес с оглед настоящата тема представлява и неговата студия за създаването на гр. Меджидие в Добруджа след края на Кримската война като забележителна проява на късния османски урбанизъм. На историческото и демографското развитие на отделни градове в българските земи под османска власт се спира и М. Кийл в различни свои публикации, част от които са издадени на български език през 2005 и 2017 г. Интересни данни за някои от големите градски центрове в проучваното пространство съдържат и изследванията на К. М.

Апостолидис, П. Воалери, Н. Ерсой, А. Либератос, П. Тодоров и др., като сред тях впечатлява монографията на А. Либератос за социално-икономическото и демографското развитие на Пловдив и региона през Възраждането. Проблемът за развитието на градовете в българските земи под османска власт е разгледан и в монографията на М. Паларе за балканските икономики през периода 1800–1914 г. Отделни въпроси се засягат и в някои по-общи трудове за историята на Османската империя през епохата на Танзимата, както и в публикации, посветени на опитите на османските власти за модернизация и трансформация на градовете в империята през тази епоха, най-вече на столицата Цариград (Истанбул). От важно значение за извършването на съпоставителен анализ са и някои обзорни публикации за динамиката в числеността на населението по света, Европа и Балканите през различните исторически епохи, както и за развитието на урбанизацията в европейските и някои други развити страни през „дългия XIX в.“

От направеният историографски преглед е видно, че макар проблемът за урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX в. да се засяга в редица български и чуждестранни изследвания, единични са публикациите, които поставят въпроса за необходимостта от неговото по-цялостно и детайлно проучване. Все още редица аспекти на проблема остават слабо проучени и неуточнени. Именно това определя актуалността и значимостта на настоящия **дисертационен труд**, който **има за цел разкриване на същността, особеностите и тенденциите в развитието на урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX в. (до Освобождението на България през 1878 г.)**.

Основните задачи, които се поставят за реализация в настоящото изследване са:

1. Проучване на развитието на урбанизацията в българските земи под османска власт в края на XVIII и през първите десетилетия на XIX в. в условията на продължителна анархия, войни, въстания и предизвиканите от тях активни миграционни движения.

2. Анализиране на влиянието на Танзиматските реформи върху урбанизацията в населените с българи провинции на Османската империя през XIX в., като се акцентира на въздействието, което оказват върху изследвания процес промените в османското административно-териториално устройство, развитието на икономиката, транспорта и съобщенията, както и мерките, които властите предприемат за ограничаване на разпространението на епидемичните заболявания и за подобряване на здравеопазването.

3. Проучване на политиките на османските управляващи в сферата на урбанизацията през епохата на Танзимата – мерките за модернизация и благоустройство на градовете в българските земи и политиката за увеличаване на броя на градовете посредством предоставянето на градски статут на по-значимите в стопанско и демографско отношение села и формирането на нови градски центрове в тази част от османските владения на Балканите.

В заключение ще се анализират данните за нивото на урбанизация в българските земи под османска власт в навечерието на Освобождението, като се разкрият общоевропейските измерения и регионалните специфики на този процес.

Детайлното изследване на посочените проблеми във връзка с урбанизацията в българските земи през XIX в. ще допринесе за по-пълното изясняване на редица аспекти не само от демографското, но и от обществено-икономическото и културното развитие на обитаващото ги население през възрожденската епоха. Що се отнася до съвременността, направените в изследването изводи могат да подпомогнат българските държавни институции при вземането на управленски решения относно формулирането и осъществяването на политиките за регионално развитие в Р България.

Реализацията на поставените в изследването задачи се базира на разнообразен **изворов материал** от османотурски, български, гръцки, руски, западноевропейски и пр. произход.

Сред *османотурските извори* най-голям интерес с оглед настоящата тема представляват документите, съдържащи данни за числеността на населението в обитаваните от българи провинции на Османската империя през XIX в. (до 1878 г.). Този тип документи – най-вече нюфус дефтери и теметтуат дефтери, са резултат от опитите на османската власт през реформената епоха да извърши пълно преброяване на населението и описване на неговите имоти и доходи. Въпреки че част от информацията от този огромен по мащабите си изворов масив, касаеща отделни градски центрове в днешната територия на България, вече е въведена в научно обръщение от български и чужди (най-вече турски) изследователи, предстоят още много усилия за издирването, обработката и анализа на съдържащите се в този тип документи историко-демографски данни. Обобщените по административни единици резултати от официалните османски преброявания на населението, проведени през периода от началото на 30-те години до 70-те години на XIX

в., са публикувани от К. Карпат, както и от Н. Тодоров по отношение на балканските владения на империята. Данни от проведеното от османската власт през периода 1865–1874 г. преброяване на населението в Дунавския вилает са обнародвани и на страниците на вилаетския официоз в. „Дунав". Подобни данни се съдържат и в издаваните от втората половина на 60-те и през 70-те години на XIX в. османски статистически годишници (салнамета) на отделните вилаети в империята. Информация от салнаметата на Дунавския и Одринския вилает, обхващащи голяма част от днешната територия на България, е преведена и публикувана в табличен вид от български и турски изследователи.

От важно значение са и свързаните с проучваната проблематика закони и постановления на централната османска власт, както и кореспонденцията между Високата порта и провинциалните административни органи в българските земи, в която се съдържат сведения за провежданата от османските управляващи урбанизационна политика през епохата на Танзимата. Част от този вид османотурски документален материал е обнародван през годините от Хр. Арнаудов, П. Дорев и др. В изследването са използвани и непубликувани османотурски документи от Ориенталския отдел на НБКМ и някои регионални архиви от територията на страната.

Информация за мероприятията на централната и на провинциалната османска власт в сферата на урбанизацията и градоустройството е публикувана и на страниците на издаваните през 60-те и 70-те години на XIX в. вилаетски вестници „Дунав" ("Tuna") – официален орган на Дунавския вилает, „Едирне" ("Edirne") – орган на Одринския вилает и „Солун" ("Selanik") – официоз на Солунския вилает. За съжаление, в българските библиотеки и архивохранилища са запазени само отделни броеве от официозите на Одринския и Солунския вилает, което налага сведенията по интересуващата ни проблематика да се издирват в излизалите през този период български и гръцки периодични издания.

Сред *българските извори* на първо място трябва да се отбележи информацията, съдържаща се в българската възрожденска книжнина и периодичен печат, на страниците на която са публикувани редица описания на градовете в българските земи, включващи данни за числеността на тяхното население. В българската възрожденска периодика се откриват важни сведения за модернизацията и благоустройството на градовете в българските земи през третата четвърт на XIX в. Сведения по въпроса могат да се извлекат

и от различните приписки и бележки на страниците на използваната през Възраждането литература, част от които са събрани и обнародвани от В. Начев и Н. Ферманджиев, както и от публикуваните трудове, архивни материали и спомени на български възрожденски дейци, като Н. Геров, Й. Груев, Ат. Иванов, х. Г. Славов, д-р Хр. Стамболски, Н. Обретенов и др. Интерес – най-вече за извършването на съпоставителен анализ, представляват и данните от първите български следосвобожденски преброявания.

Богати на информация по интересуващата ни проблематика са *изворите от гръцки произход* – най-вече материалите, произхождащи от дипломатическите служби на Кралство Гърция (различни консулски доклади и донесения) и сведенията, публикувани през XIX в. в гръцката книжнина и периодичен печат. Част от този изворов материал вече е издирен и преведен на български език. Особен интерес за настоящото изследване представляват излизащите в османската столица Цариград гръцки вестници, които доскоро бяха почти напълно непознати за българската историография. Едва през последните години тези издания привлякоха целенасочения интерес на Щ. Щерионов и В. Мучинов, като в резултат на техните усилия бяха преведени и въведени в обръщение материалите във връзка с демографската проблематика, публикувани на страниците на издавания в Цариград през периода 1861–1877 г. гръцки вестник „Ανατολικός Αστήρ“ („Анатоликос астир“) – едно от най-дългогодишните периодични издания, излизали в столицата на Османската империя през XIX в., което намира широко разпространение и в българските земи под османска власт. За целите на изследването са използвани и материали, обнародвани в други гръкоезични издания от епохата, като цариградските вестници „Νεολόγος”, „Θράκη” и излизалото в Атина списание „Πανδώρα”. В настоящия труд се използват и непубликувани документи, съхранявани в Архива на Македония към Института за балкански изследвания в Солун, Р Гърция.

От важно значение за настоящата тема са и *изворите от руски произход*. Особено ценни са сведенията за демографското състояние на градовете в българските земи, събрани от руските окупационни войски по време на руско-турските войни от изследвания период – най-вече по време на войните от 1828–1829 г. и 1877–1878 г. Интересни сведения по темата са събрани и от посетилите българските земи през XIX в. руски дипломати, агенти и пътешественици.

Ценна информация за градовете в българските земи се съдържа и в *изворите от централно- и западноевропейски, както и от американски произход*. Става въпрос за документи, резултат от дейността на различните чуждестранни дипломатически служби в Османската империя и от впечатленията на преминалите през региона пътешественици, изследователи и мисионери. Част от тези извори са публикувани в различни документални издания, като многотомния труд на Н. Михов „Населението на Турция и България през XVIII и XIX век", поредицата „Чужди пътеписи за Балканите", както и в тематични сборници или като самостоятелни издания. Специално внимание заслужава трудът на Ф. Каниц „Дунавска България и Балканът", в който бележитият австро-унгарски изследовател предоставя подробни сведения както за числеността и етно-религиозното разпределение на жителите на редица градове в българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в., така и за провежданата от османската власт урбанизационна политика.

Обработката и съпоставителният анализ на посочения разнообразен изворов материал дава възможност за реализиране на поставените в настоящия дисертационен труд изследователски цели и задачи.

Що се отнася до използваните в дисертацията ***методи на изследване,*** основополагащ сред е тях *историческият подход*, позволяващ да се проследи динамиката на изследваните процеси от тяхното възникване и формиране до развитието им в конкретни времеви и пространствени аспекти и да се установят причинно-следствените връзки между отделно съставляващите ги елементи. В труда се използват и *количествените (квантитативни) методи*. Тяхното прилагане предоставя възможност за числено изразяване на изследваните процеси с цел определяне на количествените им измерители и извършване на съпоставителен анализ, позволяващ разкриване на основните тенденции в развитието им и установяване на съществуващите закономерности.

Използваният в изследването ***понятиен апарат*** може да се диференцира в две основни групи – общоисторически и демографски понятия. За по-голямо улеснение, терминологичното определяне на повечето от тях се осъществява в параграфите, където те се разглеждат за първи път.

В уводната част на труда се уточнява *дефиницията на понятията „град" и „градско население"* по отношение на разглежданата епоха, без което е невъзможно да се извърши детайлно проучване на урбанизацията в българските земи през периода от

началото на XIX в. до Освобождението на България през 1878 г. Вземайки предвид контекста, в който съществуват и се развиват градовете в българските земи през посочения период, в настоящото изследване се приема тезата, че определящо значение за характеризирането на дадено селище като „град“ през османската епоха има неговият статут в османската административна система, съгласно която градовете в Османската империя изпълняват определени административни функции, като са средища на различни по своя ранг административни единици. Т.е. в османската административна практика съществува ясна връзка и до голяма степен припокриване между изпълняването на функциите на административен център от дадено селище и неговия статут на град. Именно поради това за градове в настоящото изследване се приемат тези селища, които през разглеждания период са център на каза (околия) и по-голяма административна единица (санджак, еялет / вилает), както и селищата от двете страни на Балкана – средища на нахии (общини), които през третата четвърт на XIX в. официално получават градски статут от страна на османската власт.

По отношение на дефиницията на понятието „градско население“, в проучванията за демографското развитие на отделните европейски страни през XIX в. също съществуват определени различия. В настоящото изследване за градско население в българските земи под османска власт през XIX в. се счита населението на всички населени места, притежаващи официален градски статут през съответната година от изследвания период, независимо от броя на техните жители. Именно поради това при изчисляването на абсолютния брой и относителния дял на градското население в българските земи под османска власт за периода от началото на XIX в. до 60-те години на века не се включва населението на над 20 значими за българското стопанско и културно развитие селища в земите от двете страни на Балкана (като Габрово, Елена, Котел, Калофер, Копривщица, Панагюрище и др.), които получават официален градски статут от османската власт едва през периода от края на 50-те до началото на 70-те години на XIX в.

Необходимо е да се уточни, че в настоящия труд *изследването се концентрира върху развитието през XIX в. на селищата с градски статут, разположени на териториите, които след 1878 г. влизат в състава на формираните две български държавни образувания – Княжество България и Източна Румелия*. Това позволява данните за урбанизацията в посоченото пространство, припокриващо се в голяма степен с

днешната територия на Република България, да се съпоставят с наличните сведения за други османски провинции на Балканите, за съседните на Османската империя балкански страни и за останалите европейски държави. По този начин е възможно да се открои степента на урбанизираност на територията, включена в границите на съвременна България, в сравнение със ситуацията в други страни и региони през XIX в.

Посоченото съвсем не означава, че в труда е напълно пренебрегнато развитието на градовете в онези части от българското етническо и духовно пространство през Възраждането, които днес се намират в границите на съседни държави. В изследването ще се потърсят общите тенденции и ще се открояят регионалните специфики в развитието както на градовете в днешната територия на България, така и на най-важните градски центрове в Северна Добруджа, Южна Тракия, Македония и Поморавието, които през изследвания период се обитават от значителни български общности. Цялостното проучване на урбанизацията през XIX в. в земите, намиращи се извън пределите на съвременна България, ще бъде предмет на бъдещи изследователски усилия.

Във **въведението на дисертационния труд** се констатира, че в навечерието на Българското възраждане градското население съставлява по-малко от 10% от общото население, обитаващо намиращите се под властта на султана български земи. Развитието на урбанизацията в проучваното пространство в края на XVIII и през първите десетилетия на XIX в. протича в условията на значителни сътресения от обществено-политически характер – продължителна анархия, в която изпадат владенията на султана (т.нар. *кърджалийско време*), съпътствана от поредица неуспешни за Високата порта руско-турски войни (по време на които военните действия се прехвърлят на османска територия на юг от р. Дунав) и въстания на подвластното християнско население. Посочените сътресения довеждат до големи размествания на населението в българските земи под османска власт – процес, който рефлектира и върху развитието на урбанизацията в този регион на Балканите.

В проучването се отчита, че докато кърджалийските размирици обхващат цялото проучвано пространство, то военните конфликти и съпътстващите ги изселвания засягат най-вече градовете в северната и източната част на обитаваните от българи османски владения на Балканите – особено градските средища по р. Дунав и прилежащия й хинтерланд, които претърпяват неколкократни разрушения по време на руско-турските

войни от 1806–1812 г. и 1828–1829 г. Възстановяването на пострадалите градове в архитектурно, демографско и стопанско отношение отнема продължителен период, като по този начин е забавено развитието на урбанизацията в Дунавска България – обстоятелство, последствията от което са видни дори през третата четвърт на XIX в.

Същевременно анархията изиграва изключително важна роля за цялостното активизиране на урбанизацията в българските земи в края на XVIII и началото на XIX в., тъй като разорителните за по-малките и незащитени населени места кърджалийски нападения изтласкват за сравнително кратък период големи маси селско население към градовете, особено към големите градски центрове в тази част от османските владения на Балканите, като Пловдив, Сливен, Одрин, Шумен, Русе, Битоля, Солун и др. За трайното установяване на по-голямата част от преселниците в градските средища основна роля изиграва тяхното интегриране в градската икономика – процес, за който допринасят започналите реформени мероприятия в Османската империя, чието въздействие върху урбанизацията в българските земи се анализира подробно в Първа част от настоящото изследване. На практика въпреки всички сътресения от края на XVIII и първите десетилетия на XIX в., градското население в българските земи продължава да нараства – и като абсолютен брой, и като относителен дял от общото население, обитаващо проучваната територия. Съпоставката на наличните изворови данни позволява да се установи, че към края на управлението на султана-реформатор Махмуд II (1808–1839), градското население съставлява около 16% от общото население, обитаващо територията, влизаща в съвременните граници на България. Посочената стойност представлява благоприятна база за по-нататъшното развитие на урбанизацията в населените с българи провинции на Османската империя през епохата на Танзимата.

В **Първа част на дисертационния труд** се анализира влиянието на Танзиматските реформи върху урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX в. В историята на Османската империя *епохата на Танзимата* (от 30-те до 70-те години на XIX в.) е свързана с провеждането на поредица от реформи, посредством които османските управляващи се опитват да спрат задълбочаващите се кризисни процеси, да модернизират редица страни от управленската система, икономическото и обществено състояние на империята и по този начин да предотвратят нейното разпадане. Въпреки бавното и неравномерно прилагане на Танзиматските реформи, те довеждат до сериозни промени в

административното устройство и в социално-икономическия живот в Османската империя. Тези промени се усещат най-силно в близките до столицата провинции, включително в българските земи, и особено в големите градски центрове, където централната власт е в състояние да оказва много по-действен контрол върху прилагането на реформените начинания. Именно поради това градовете в Османската империя през епохата на Танзимата стават притегателни центрове за населението, тъй като предлагат по-голяма сигурност и по-добри възможности за стопанска реализация и социално издигане. По този начин Танзиматските реформи дават тласък на урбанизацията в българските земи – въздействие, което се изяснява в тази Първа част от настоящото изследване.

В **Първа глава** от Първа част на труда се акцентира на *влиянието, което оказват върху изследвания процес промените в османското административно-териториално устройство през XIX в. (до 1878 г.)*. Анализирането на представената информация позволява да се обобщи, че повечето от извършените промени имат дълготраен ефект върху развитието на градовете в населените с българи провинции на империята, надхвърлящ хронологическите рамки на изследвания период. Издигането в административно отношение на градове като Пловдив, Битоля и Русе стимулира тяхното стопанско и демографско развитие и ги превръща в средища, определящи тенденциите в градското развитие в Тракия, Македония и Дунавска България. Същевременно, загубата на административни позиции допринася за упадъка на значими в миналото градове, като София, Никопол и Силистра. И докато София, благодарение на избора за българска столица след Освобождението, успява да възстанови (а много скоро и съществено да надгради) ролята си на първостепенен административен център, то Никопол никога повече не възвръща предишното си административно значение и демографски потенциал.

Промените в османското административно-териториално деление през епохата на Танзимата оказват дълготрайно влияние върху развитието не само на големите градски центрове, но и на по-малките градове в българските земи, особено на селища като Габрово и Орхание (дн. Ботевград), които през третата четвърт на XIX в. са провъзгласени от османската власт за градове и за центрове на кази (околии). Новият градски и административен статут благоприятства по-нататъшното развитие на тези селища, като утвърждава техните позиции на регионални стопански и търговски средища.

Разбира се, за постепенното издигане през XIX в. на определени селища в българските земи въздействие оказват не само административните, но и *икономическите промени в Османската империя през епохата на Танзимата* – промени, които са обект на детайлен анализ във **Втора глава** от Първа част на настоящето изследване.

Съществува пряка връзка между икономическото развитие на една страна и динамиката в броя на нейното население. Факторите от икономическо естество са сред основните фактори, влияещи върху демографското развитие на населението, обитаващо българските земи в миналото, включително и през разглежданата в настоящия труд епоха. Те отразяват измененията, които настъпват в регионалното стопанство – както в областта на земеделското производство, така и в отделните отрасли от местното занаятчийско и промишлено производство, в търговията, транспорта и съобщенията.

Представената във Втора глава информация позволява да се обобщи, че започналият след 1830 г. икономически подем в балканските провинции на Османската империя се отразява благоприятно на развитието на градовете в българските земи, като стимулира процеса на урбанизация в проучваното пространство. Благодарение на стопанския си просперитет, особено значим до 60-те години на XIX в., повечето от градовете в българските земи увеличават значително числеността на населението си през епохата на Танзимата, като утвърждават позициите си на стопански, търговски и културно-просветни средища за селищата в своите околности. Това важи както за градските центрове в равнинните райони на Дунавска България и Тракия, така и за по-малките населени места с формиращ се градски облик в планинските райони от двете страни на Балкана. От важно значение за българското национално развитие е активизирането на урбанизацията в региона на Стара планина, подбалканските полета и Средногорието – процес, за развитието на който основна роля изиграва издигането на тамошните селища като водещ център на протоиндустриалното производство в балканските владения на Османската империя. Именно просперииращите стопански средища от двете страни на Балкана, като Габрово, Котел, Карлово, Копривщица, Панагюрище и др., се превръщат в едни от водещите центрове на българското национално движение през Възраждането.

Същевременно изместването през първата половина на XIX в. на центровете на икономическо развитие в балканските владения на империята в Подунавието и Тракия,

свързано най-вече с интензивната търговия с европейските страни по дунавската водна артерия, довежда до постепенното изоставане на градовете в югозападните български земи в стопанско, а оттам – и в културно-просветно отношение. Този процес е особено характерен за градовете във вътрешността на Македония – в предимно планинските райони на север и запад от Битоля (влизащи в днешната територия на Република Северна Македония), където лошите комуникации, постоянната политическа нестабилност и разбойничеството създават неблагоприятна среда за промишлено производство и търговия. По отношение на Дунавска България и Тракия посочените негативни фактори са до голяма степен преодолени още през 20-те и 30-те години на XIX в., което създава благоприятни предпоставки за настъпилия в тези области през следващите десетилетия икономически и демографски подем. Този подем довежда не само до нарастване на числеността на населението на градовете в проучваното пространство, но и до все по-забележимото проникване на градската култура и градския начин на живот сред населението в българските земи към средата и през третата четвърт на XIX в.

В **Трета глава** от Първа част на труда се разглежда *влиянието, което оказва върху развитието на урбанизацията модернизирането на транспорта и съобщенията в Османската империя през третата четвърт на XIX в.* Строителството на първите железопътни линии в българските земи след Кримската война, изграждането на шосейната мрежа и опитите за модернизиране на дунавските и черноморските пристанища оказват благоприятно влияние не само върху развитието на търговията и икономиката по Долния Дунав и Черноморския басейн през посочения период, но и върху динамиката на урбанизационните процеси в тази част от османските владения на Балканите.

Може да се обобщи, че предприетите действия за модернизиране на транспортната инфраструктура в намиращите се под османска власт български земи през третата четвърт на XIX в. довеждат не само до подобряване на търговските и съобщителните връзки между градските средища в тази част от османските владения на Балканите, но и до цялостното активизиране на урбанизацията в региона. Посредством новоизградените железопътни и шосейни артерии градският начин на живот прониква в селските райони във вътрешността на българските земи, допринасяйки за започналата промяна на облика на редица населени места. По този начин е сложено началото на един продължителен процес, който продължава с още по-голяма интензивност в десетилетията след Освобождението на

България, когато са завършени редица от запланuваните от османската власт, но нереализирани на практика, инфраструктурни проекти.

В **Четвърта глава** от Първа част на труда се проучва влиянието на мерките на османската власт за ограничаване на разпространението на епидемичните заболявания и за подобряване на здравеопазването върху развитието на урбанизацията в българските земи през XIX в.

Представената в Четвърта глава информация позволява да се обобщи, че през епохата на Танзимата османските управляващи започват да полагат целенасочени усилия за ограничаване на разпространението на епидемичните заболявания в империята (особено на чумата и холерата). Освен че причиняват значителни човешки загуби в гъсто населените градски средища, епидемиите довеждат и до сериозни сътресения в обществено-икономическото развитие, тъй като прекъсват нормалното функциониране на регионалните и междудържавните търговски, транспортни и съобщителни връзки. За да ограничат разпространението и последиците от върлуващите епидемии, през втората четвърт на XIX в. османските власти пристъпват към изграждането на цялостна карантинна система в империята и към създаването на модерни (предимно военни) болници по европейски образец, които представляват съществен фактор за развитието на общественото здравеопазване в населените с българи провинции на империята.

От изключително важно значение за по-нататъшното изграждане на медико-санитарната мрежа в българските земи са мерките, които османските власти (както на централно, така и на местно ниво) предприемат през 60-те и 70-те години на XIX в. за ограничаване на разпространението на върлуващите през този период холерни епидемии. Като най-навременни и ефективни могат да се окачествят действията, които предприема ръководената от Мидхат паша администрация на Дунавския вилает за справяне с избухналата през 1865 г. холерна епидемия в областта. Предприетите във връзка с епидемията мерки за подобряване на хигиената в населените места и за изграждането на мрежа от болнични заведения в по-големите градски центрове довеждат до значително повишаване на нивото на здравеопазване в Дунавския вилает и до подобряване на здравната култура на местното население. Въпреки това продължават да съществуват редица проблеми във функционирането на османската административна и здравна система, които се проявяват в пълна степен през 1873 г., по време на последната голяма

холерна епидемия в българските земи преди Освобождението. Като цяло обаче може да се заяви, че предприетите през епохата на Танзимата мерки за борба с чумните и холерните епидемии оказват съществено влияние върху развитието на урбанизацията в българските земи, тъй като довеждат до подобряване на хигиената и здравеопазването в градовете, до намаляване на смъртността и съответно – до създаване на по-благоприятни условия за увеличаването на числеността на градското население в тази част от османските владения на Балканите.

Втората част на дисертационния труд е посветена на проучването на османската урбанизационна политика в българските земи през епохата на Танзимата. За целта се очертават основните цели и насоки в урбанизационната политика на османската власт в проучваното пространство през реформената епоха и се анализират постигнатите резултати вследствие на нейното провеждане.

В **Първа глава** от Втора част на труда се разглежда формирането на османската урбанизационна политика през епохата на Танзимата и нейните първи прояви в населените с българи провинции на Османската империя (до вилаетската реформа от 1864 г.). Изложената информация позволява да се обобщи, че през 50-те и началото на 60-те години на XIX в., под влияние на започнатите от османските реформатори модернизационни промени в градоустройството на столицата Цариград (Истанбул), се предприемат първите стъпки за провеждането на една нова, по-модерна османска урбанизационна политика в населените с българи провинции на Османската империя. Очертават се основните направления в тази политика: 1) предприемане на мерки за благоустройство и хигиенизиране на градовете в българските земи; 2) политика за увеличаване на броя на градовете посредством формирането на нови градски центрове в проучваното пространство. Въпреки това, все още липсва ясна визия за по-целенасоченото и ефикасно осъществяване на посочените насоки в османската урбанизационна политика. За това се изисква не само наличието на значителни финансови средства, но и реорганизирането на османската провинциална администрация, която ефективно да ръководи и контролира този процес – реорганизация, чието начало е поставено през 1864 г. с формирането на обширния Дунавски вилает начело с натрупалия опит в провинциалното управление реформатор Мидхат паша.

Във **Втора глава** от Втора част на труда се проследяват предприетите под ръководството на Мидхат паша през 1864–1868 г. *мерки за модернизация и благоустройство на градовете в Дунавския вилает по европейски образец и за подобряване на свързващата ги пътна инфраструктура*. Тези мерки включват изграждането на нова и модерна улична мрежа, поставяне на каменна настилка и на фенери за нощно осветление по главните улици и чаршиите на градовете, строителство на нови административни и обществени сгради, вземане на мерки за подобряване на хигиената, за озеленяване и водоснабдяване на селищата, за откриване на болнични заведения и сиропиталища в по-големите градове във вилаета. Предприетите мероприятия за модернизация и благоустройство на градовете в Дунавския вилает се провеждат под контрола на учредените по европейски образец *градски съвети (беледие меджлиси)*, в състава на които влизат както чиновници от администрацията, така и изборни представители на различните религиозни и етнически общности. Под влияние на администрацията на Дунавския вилает през втората половина на 60-те години на XIX в. политиката за модернизация и благоустройство на градовете прониква и започва да се прилага и в останалите населени с българи османски провинции на Балканите, като Пловдивския и Сливенския санджак от Одринския вилает.

В проучването се отчита, че както в Дунавския вилает, така и в българските земи на юг от Стара планина, далеч не всички декларирани от османската власт мероприятия за благоустройство и хигиенизиране на градовете са реализирани в желаната степен поради различни проблеми от административно, финансово и пр. естество. Въпреки това, осъществените от властите мероприятия в тази насока довеждат до безспорни позитиви за развитието на градовете и на обитаващите ги жители. Старите криви, тесни и мръсни градски улици постепенно започват да отстъпват място на изграждащата се нова и модерна улична мрежа. Подобряват се значително условията за живот в градовете, засегнати от настъпващите модернизационни промени – в социално-битово, санитарно и пр. естество. Същевременно новопостроените или ремонтирани пътни артерии довеждат до активизиране на търговските връзки и до стопанско оживление не само в градските средища, но и в прилежащите им населени места. Всичко това стимулира процеса на урбанизация в българските земи от двете страни на Балкана и води до нарастване на

градското население в региона – както като абсолютен брой, така и като относителен дял от общото население, обитаващо проучваното пространство.

В **Трета глава** от Втора част на труда се проучва *политиката на османската власт за увеличаване на броя на градовете в българските земи през третата четвърт на XIX в.* Отчита се, че политиката в тази насока се реализира в две основни направления. Първото направление представляват действията на османската власт за предоставяне на градски статут на по-значимите занаятчийски и търговски средища в българските земи (като Габрово, Троян, Дряново, Трявна, Елена, Котел, Калофер, Копривщица, Панагюрище и др.), които към средата на XIX в., въпреки своето възходящо стопанско и демографско развитие, все още продължават да бъдат със статут на села. Второто основно направление в политиката на османската власт за увеличаване на броя на градовете в българските земи през 60-те и 70-те години на XIX в. представляват действията за формиране на нови градски центрове в тази част от османските владения на Балканите, построени въз основа на модерни градоустройствени планове.

Може да се заяви, че политиката на османската власт за увеличаване на броя на градовете и за формиране на нови градски центрове в българските земи през третата четвърт на XIX в. довежда до съществени резултати. Градски статут получават над 20 значими в стопанско и демографско отношение селища в проучваното пространство, особено в старопланинската област, подбалканските котловини и Средногорието. Започва формирането и на нови градски центрове, като Орхание (дн. Ботевград), застроени по модерен градоустройствен план. Отново обаче на преден план излизат проблемите с недостатъчната финансова подплатеност на предприетите урбанизационни проекти и липсата на приемственост в тяхното осъществяване от провинциалната османска администрация – проблеми, които не позволяват политиката в тази насока да постигне още по-значими успехи.

Изложената информация във Втора част на дисертацията позволява да се обобщи, че в резултат на провежданата от османските власти през 60-те и 70-те години на XIX в. урбанизационна политика се увеличава както броят на градовете в българските земи, така и числеността на обитаващото ги население. По този начин се активизира процесът на урбанизация в тази обширна част от османските владения на Балканите. Нараства ролята на градовете в цялостното обществено-икономическо развитие на региона, а

урбанизацията прониква и в някои от по-отдалечените от големите административни центрове планински райони в българските земи.

В **заключителната част на дисертационния труд** се анализират данните за нивото на урбанизация в българските земи под османска власт в навечерието на Освобождението, като се разкриват общоевропейските измерения и регионалните специфики на този процес.

*Таблица 1**

Относителен дял на градското население в днешните български земи през XIX в. (в проценти)

години	**1800**	**1837**	**1873**	**1880**
относителен дял на градското население	10	16	22,5	19,3

* *Източник:* изчисления на автора по: „Νομού Αδριανουπόλεως: Στατιστική πληθυσμού, κατοίκων, εσόδων της κυβερνήσεως και ποσού γεννημάτων του Οικονομικού Έτους 1873" – Αρχείο Μακεδονίας του ΙΜΧΑ (ΑΙΜΧΑ), Τμήμα Ζ', Φακ. 2 Α, Εγγρ. Γ–74, σ. 1–4; *Дунав*, г. I, бр. 24, 11 авг. 1865; бр. 33, 13 окт. 1865; бр. 34, 20 окт. 1865; бр. 36, 3 ноем. 1865; бр. 37, 10 ноем. 1865; бр. 38, 17 ноем. 1865; бр. 39, 24 ноем. 1865; бр. 43, 22 дек. 1865; г. II, бр. 146, 29 ян. 1867; бр. 152, 19 февр. 1867; *Зорница*, г. III, бр. 10, 9 март 1878; *Ανατολικός Αστήρ,* г. XII, бр. 1108, 20 авг. 1873; *Теплов, В.* Материалы для статистики Болгарии, Фракии и Македонии с приложением карты распределения народонаселения по вероисповеданиям. С. Петербург, 1877; *Михов, Н.* Населението на Турция и България през XVIII и XIX век. Библиографски издирвания със статистически и етнографски данни. Т. I–VI. С., 1915–1971; Чужди пътеписи за Балканите. Т. IV: Френски пътеписи за Балканите XIX в. Състав. и ред. Б. Цветкова. С., 1981; *Мор, Р.* Под Балкана. Бележки за посещението ми в Пловдивската област през 1876 г. С., 1992, 33–35; *Каниц, Ф.* Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г. Т. I. Второ преработено издание. С., 1995. Т. II–III (б.г.); *Попов, К.* Стопанска България през 1911 г. Статистически изследвания. – СбБАН, кн. VIII, ИФФО. 5. С., 1916, с. 13; *Тодоров, Н.* Балканският град..., 307–311; *Щерионов, Щ.* Демографско развитие на българските земи…, с. 306, 337; *Георгиева, Г.* Структура на градовете в българските земи…, 136–191; *Karpat, K.* Ottoman Population…, 109–121; *McEvedy, C., R. Jones.* Atlas of World Population History…, p. 113; *Bairoch, P., G. Goertz.* Factors of Urbanisation…, p. 289.

Обработката и съпоставителният анализ на наличния изворов материал показват *наличието на отчетлива възходяща тенденция в динамиката на урбанизацията в днешните български земи през периода от началото на XIX в. до 70-те години на века,*

благодарение на която делът на градското население в проучваната територия се увеличава над два пъти (вж. *Таблица 1*).

Посочената информация позволява да се коригира наложената в българската историография теза за бавните темпове на урбанизация в българските земи през Възраждането и за относителната стационарност в динамиката на този процес през изследвания период. Същевременно получените данни позволяват урбанизацията в проучваното пространство да се впише в общоевропейската тенденция за значително нарастване на нивата на урбанизация в т.нар. развити страни в Европа и Северна Америка през периода от 30-те години на XIX в. до Първата световна война. Именно през този период се формира съвременната градска система на европейските страни и САЩ посредством разрастването на съществуващите градски центрове и появата на голям брой нови градове – тенденция, която до голяма степен е характерна и за населените с българи провинции на Османската империя през епохата на Танзимата (от 30-те до 70-те години на XIX в.).

Съпоставката с наличните сведения за други балкански провинции на Османската империя и за съседните балкански страни показва, че в годините, предхождащи Освобождението, днешните български земи имат по-висока степен на урбанизираност в сравнение със стойностите на този показател за околните региони и страни на Балканите, като Босна, Сърбия и Гърция. Съпоставката с развитието на урбанизацията в останалите европейски страни през XIX в. разкрива, че нивото на урбанизация в българските земи в навечерието на Освобождението е по-високо от това в Русия и се доближава до стойностите на този показател за дунавските и централноевропейските страни, като Румъния и Австро-Унгария. Това отново показва, че *по отношение на един от основните модернизационни процеси през разглежданата епоха – урбанизацията, проучваното пространство постепенно влиза в синхрон с общоевропейските тенденции*.

Направената констатация коригира наложената в българската наука теза, че по отношение на България урбанизацията е процес, характерен за следосвобожденската епоха и най-вече за периода след Втората световна война. Настоящото изследване доказва, че за днешната територия на България урбанизацията е процес, който започва да се осъществява още през XIX в. под влиянието на комплекс от фактори от политико-административно, обществено-икономическо, демографско и пр. естество. Този процес води до съществени

промени в социално-икономическото и културното развитие на обитаващото българските земи население и е една от съществените предпоставки за настъпващите модернизационни процеси в българското общество.

Наличните данни очертават наличието на определени *регионални специфики* в нивото на урбанизация в днешните български земи в навечерието на Освобождението. Земите на юг от Балкана (Пловдивския и Сливенския санджак от Одринския вилает) се отличават с по-висок дял на градското население в сравнение със санджаците от Дунавския вилает, обхващащ територията между Дунава и Стара планина заедно със Софийския и Нишкия санджак. Сред основните фактори за различното ниво на урбанизация в областите от двете страни на Балкана се нареждат значителните сътресения, които претърпява градската мрежа в Подунавието по време на руско-турските войни от първите десетилетия на XIX в., както и по-голямата близост на градовете в българските земи на юг от Балкана до столицата Цариград и останалите големи консумативни центрове в империята – близост, която благоприятства тяхното възходящо стопанско и демографско развитие.

Наблюдават се и определени специфики в характера на градската мрежа в областите от двете страни на Балкана. В Дунавския вилает преобладават малките градове с население до 5 000 жители, за разлика от ситуацията в земите на юг от Балкана, най-вече в Пловдивския санджак, където преобладават средноголемите и големите градове. Именно на територията на Пловдивския санджак е разположен и най-големият град в днешните български земи през Възраждането – гр. Пловдив, наброяващ близо 30 000 души в навечерието на Освобождението. По-голямата част от големите градове с население над 15 000 души през 60-те и 70-те години на XIX в. са центрове на административни единици от висок ранг (на вилаети и/или санджаци), което показва пряката връзка между демографското развитие и положението на съответния град в османската административна йерархия.